

УДК 393(477)

Козлов М.М., Миколаївський державний університет



Козлов Михайло Миколайович. Закінчив історичний факультет МДПУ у 1997 р. Викладач кафедри філософських наук Миколаївського державного університету. Кандидат філософських наук. Тема кандидатської дисертації: “Язичницькі уявлення давніх слов’ян про потойбічний світ”.

Легенда про помсту княгині Ольги: факти проти міфів

У даній статті розглянуто з оригінальної точки зору такий красномовний епізод вітчизняної історії, як помста княгині Ольги. Автор торкнувся такої архаїчної частини нашої культури, як поминальна обрядовість, яка майже не розглядалась істориками.

In article such episode of our history as revenge of princesses Olga is examined from the original point of view. The author has paid attention to such archaic part of our culture as funeral ceremonies, which were not considered almost by our historians.

В останні роки другого тисячоліття посилилась цікавість вчених-дослідників до вітчизняних духовних, у тому числі й язичницьких традицій. Незважаючи на очевидний успіх у вивченні дохристиянської давньослов’янської релігії, якого досягли в останні час вітчизняні історики, археологи, філософи, більша частина язичницьких уявлень наших пращурів залишається загадкою для сучасних учених.

Однією з найбільш таємничих сторінок слов’янського язичництва постає, наприклад, комплекс поминальних звичаїв та обрядів, направлених на вшанування пам’яті нещодавно померлої людини. Більшість письмових джерел Х-XVI ст. (як вітчизняних, так й іноземних) акцентують свою увагу на суто поховальних обрядах, при цьому не менш важливий поминальний язичницький комплекс частіше всього залишається у тіні.

У зв’язку з даними обставинами виключно

цінність отримують ті нечисленні джерела, які проливають світло на цю проблему.

Величезне значення у цьому зв’язку набуває літописна “Легенда про княгиню Ольгу”, яка містить унікальну інформацію щодо норівів та звичаїв східнослов’янської еліти X ст.

Язичницька складова легенди старанно затуманована християнськими цензорами-літописцями. Відділити поминальний язичницький ритуал від загальної маси оповіді та зіставити його з даними інших письмових джерел і є головною метою даної статті.

Згідно з “Повістю временних літ” під 946 роком представники древлянського східнослов’янського союзу відмовилися вдруге платити дань київському князю Ігорю та вбили його і поховали “ в Деревъ хъ ” недалеко від свого племінного центру Іскоростень [6, с. 55].

Дружина вбитого князя Ольга, удавши з себе

байдужу до долі свого чоловіка, ніби-то погодилася на шлюб із головою древлянського союзу Малом та запросила до себе групу “кращих мужів” від бунтівників у Київ. Посли древлянського племені ніби-то охайно поводили себе у гостях і забажали, щоб слуги великої княгині принесли їх на руках у ладді до подвір’я Ольги. Велика ж княгиня наказала підступно вкинути древлян із ладдею у яму та засипати їх живцем у землю [6, с. 55-56].

Так виглядає “офіційна” точка зору автора “Повісті временних літ”. Разом із тим при детальному розгляданні цього джерела стає ясным, що до великої княгині прибули ніякі не “кращі древлянські мужі” – бояри, а бідаки – жертви, прислані верхівкою древлянського союзу у вигляді плати за вбивство Ігоря.

Згідно з джерелом, древляни самі захотіли залізити у поховальну ладдю, рух якої на руках воїнів княгині Ольги символізував їх шлях до потойбічного світу. Наївно було б припускати, що “гості” не передбачали свою подальшу долю, як це намагається подати автор літопису. Навпаки, поведінка приречених на смерть людей, які згідно з джерелом “с ѿ д а ху в перг б ѿ в б великих б сустагах б горд а щес а ...” [6, с. 56]. Дуже нагадує поведінку дівчини із “Записів” арабського історика X ст. Ібн-Фадлана, яка згідно з цим джерелом перед похованням “знатного руса” і своєю смертю “веселилася та співала” [1, с. 97]. Можливо, що слов’янські жерці, присутність яких вгадується у даному епізоді, обіцяли майбутнім жертвам князя Ігоря місце у язичницькому раю у випадку їх добровільної смерті, подібно до того, що було обіцяно дівчині з розповіді Ібн-Фадлана.

На це вказує і той факт, що древляни не чинили опір навіть тоді, коли їх заривали живцем у землю “и принесоша ꙗ на двор б к Ольз ѿ [и] нес б ше вринуша ꙗ на ꙗ в б ꙗ му и с лодьєю... и повел ѿ зас б пати ꙗ живи...” [6, с. 56]. Якби наказ княгині Ольги був раптовим та “підступним”, на чому наполягає літописець, то древлян прийшлося би загонити у яму силоміць. При цьому слуги великої княгині не мали ніякої можливості покласти їх у яму разом із ладдею.

Таким чином, древляни дали себе зарити цілком добровільно. Згідно з “Повістю временних літ”, принесення перших жертв на честь князя-покійника не задовольнило княгиню, та

вона знов звернулася до древлян – “пославши Вльга к б Деревл а нам б ... пришлите мужи нарочит б “ [6, с. 56].

Древлянські бояри – “лучшие мужи, иже держажу Деревьску землю”, згідно з джерелом, зібрались на раду та знову вислали приречених на смерть людей до Києва. Нові жертви добре знали долю своїх попередників (перша група древлян була забита привселюдно “на двор б у Ольз ѿ “) та теж не могли бути “обманутими” княгинею, як це доводить автор “Літопису”. Як свідчить джерело, вони цілком добровільно зайшли у баню, вимилися перед смертю та прийняли жорстку страту – “и вл ѿ зоше Деревл а не начаша с а м б ти и повел ѿ зажечи ꙗ дверни ту изгор ѿ ши вси...” [6, с. 57]. Після перших двох етапів “помсти” княгині Ольги древлянам, остання ніби-то знову вдалася до хитрощів та попрохала мешканців Іскоростеня, щоб вони підготували все необхідне для провадження поминальної тризни на честь князя – небіжчика – “и посла к б Деревл а нам б рькуши сице се оуже иду к вам б да пристроите мед б мночи ... плачюс а над б гробам б его и створю тр б зну мужю своєму...” [6, с. 57]. Сама поминальна “тризна” представлена у вигляді хмільного пиру, на який древляни “с б везоша меды многи з ѿ лом в б звариша”. Крім самого пиру, третій, останній, етап “помсти” Ольги передбачав плач княгині над залишками свого чоловіка та насипання кургану над його тілом “ольга те приде к б гробу его плакас а по мужи своєшь... и повел ѿ людем б своим б с б сути людину велику...” [6, с. 57].

Кульмінацією третього етапу помсти княгині Ольги було вбивство ще однієї групи древлян на поминальному бенкеті. Згідно з “Повістю” Ольга наказала своїм воїнам “с ѿ Деревл а не, и ис ѿ коша их б “, тобто на честь “хазяїв Іскоростеня”, присутніх на пиру. Після цього Ольга наказала “с ѿ Деревл а не, и ис ѿ коша ихъ” [6, с. 57].

Той факт, що під час святкування поминальної тризни війни Ольги пили на честь своїх майбутніх жертв, красномовно свідчить на користь того, що всі дії, які мали місце під час здійснен-

ня “третього етапу” помсти княгині Ольги були розписані задалегідь та складали частину єдиного поминального ритуалу.

На відміну від своїх попередників, третя група жертв “покійному князю” були не просто забиті, а “посічені мечами”, що передбачало наявність збройної сутички, протистояння. Ця деталь “легенди” добре узгоджується з самим характером язичницької тризни як “двобою”, “битви”.

Багато в чому аналогічний опис святкування поминальної тризни має місце в “Легенді про князя Попела”, яка міститься у “Хроніці польській” Мазея Стрийковського. Згідно з цим джерелом, один із польських феодалних володарів зібрав своїх родичів та запропонував їм випити на честь свого сина-небіжчика. Не сподіваючись на зраду, “гості” випили напій з отрутою та померли. Після того, як тіла підступно вбитих людей було кинуте у річку, мерці перетворилися на мишей та загризли свого вбивцю та його сім’ю [7, с. 194]. Як вірно замітив О.О. Котляревський, події, що згадуються у даному джерелі, представляють собою опис язичницької поминальної церемонії, пізніше затушованої християнськими цензорами. Помста ж забитих жертв була викликана не стільки вбивством як таким, а способом поховання [7, с. 106]. Звертає на себе увагу схожість обрядів, описаних у “Легенді про княгиню Ольгу” з “Повістю временних літ”, з “Розповіддю про Князя Попела” з “Польських хронік”. В обох випадках майбутні жертви обрядів пирували разом із своїми вбивцями та родичами небіжчика, а наприкінці ритуалу були забиті на честь померлих. Таким чином, всі відомості, описані у “легенді про княгиню Ольгу” представляють собою не випадковий набір подій, а цілісний поминальний ритуал, характерний для давньослов’янської військової еліти X ст.

На користь цього твердження свідчить звернення княгині Ольги до древлян, в якому вона виправдовує свої жорсткі вчинки, що “*и аз ѣ мьстила оуже ѿбиду мужи своего... второе и третье, корда творих ѣ тризну мужеви своему...*” [6, с. 58].

Таким чином, “помста княгині Ольги”, що була описана у “Повісті временних літ”, представляє собою опис язичницького поминального ритуалу, який складався згідно з джерелом з трьох етапів. Кожний із цих етапів передбачав

вбивство великої кількості людей, які повинні були у майбутньому стати слугами тієї людини, на честь якої створені поминальні обряди.

Велику цікавість викликає також установлення конкретних термінів здійснення всіх трьох етапів поминального ритуалу відносно дати загибелі князя Ігоря. Як свідчить “Повість временних літ”, київський володар загинув восени 945 року [6, с. 55].

Візантійській імператор X ст. Костянтин Багрянородний у своєму творі “Про народи” доводить, що збір данини київськими князями починався у листопаді. Тоді, за його словами, Великий князь “зі своєю Руссю”, тобто великою дружиною виходив на полюддя и збирав данину з підлеглих йому племен. Після збору данини з великих племінних союзів, він розпускав свою дружину по інших слов’янських землях “на прок ѣ их ѣ “ до весни. У квітні місяці, коли сходила крига на Дніпрі, дружина знов збиралася до Києва [3, с. 165-166].

Виходячи з цих даних можна припустити, що похід князя Ігоря відбувався у листопаді місяці. Останній етап помсти княгині Ольги відбувався ще до того, як вона розпустила свою дружину “на прок ѣ их ѣ “, тобто на початку зими. Виходячи з цього, увесь поминальний ритуал відбувався приблизно протягом місяця після смерті князя Ігоря.

Згідно з твором Іоанна Менеця “Про язичницькі звичаї прусів, лівів та інших сусідніх народів” у західних українців XVI ст. поминки по мерцю відбувалися на 3, 9, та 40 день після смерті небіжчика. Дружина покійного повинна була протягом місяця після поховання рано вранці та пізно ввечері ходити до могили колишнього чоловіка та оплакувати його [4, с. 152]. Якщо зіставити відомості з “легенди про княгиню Ольгу” із даними польського священика, то можна припустити, що головні етапи “помсти” княгині і, отже, три головні групи поминальних обрядів на честь князя Ігоря припали на 3, 9 та 30-40 день його смерті. Дані Іоанна Менеця проливають світло ще на одну цікаву деталь, на яку вказує “легенда” – плач княгині Ольги над тілом її колишнього чоловіка. За словами польського історика, через 30-40 днів по смерті покійника колишня його дружина звільнялася від трауру та вважалася далі вільною у своїх вчинках. Таким чином, “плач” княгині відмітив кінець трауру по чоловіку-небіжчику і розірвав шлюбні узи між

Ольгою та Ігорем. Разом із тим при співставленні відомостей з “Легенди про княгиню Ольгу” з даними Іоанна Менеція слід враховувати два важливі фактори, розділяючи обидва поминальні ритуали. По-перше, польський священник описує поминальний комплекс пом’якшеним майже шість століттями християнства.

По-друге, його дані стосуються звичаїв простих селян, не маючих ніякого відношення до місцевої еліти. Оточення великої княгині чекало від Ольги скоріше за все не стільки її “плачу” над залишками чоловіка, скільки приношення у жертву свого життя.

Титмар Мерзенбурзький – германський місіонер X ст., наприклад, доводить, що слов’янські жінки – вдови загиблих представників військової еліти – до прийняття християнства вбивали себе на гробі чоловіка [4, с. 92].

Інший германський місіонер VIII ст. – святий Боніфаций подає дані в одному зі своїх листів до короля англійського, згідно з якими дружини померлих слов’ян добровільно вбивали себе коло залишків своїх володарів. Такий вчинок, за словами місіонера, викликав загальне схвалення з боку співвітчизників [4, с. 50].

Святий Боніфаций повідомив про “загальне схвалення” самогубства слов’янських вдів, свідомо замовчав про інший бік жорсткого звичаю – загального засудження тих жінок, які відмовлялися, подібно до княгині Ольги, принести себе у жертву. Тоді, як відомо, ще до недавнього часу в Індії саме страх перед загальним засудженням кидав вдів із вищих каст до поховального багаття. Непрямим підтвердженням гіпотези про відмову княгині Ольги від суїциду став той факт, що у “Повісті временних літ” дружини інших слов’янських князів-язичників – Аскольда, Діра, Олега взагалі не згадуються жодного разу. Можливо, що вони не пережили своїх чоловіків. Вся подальша доля Ольги, як свідчить “Повість”, вказує на існування глибокого конфлікту між княгинею та її найближчим оточенням. Саме цей конфлікт та побоювання за своє життя змусили княгиню оточити себе найманцями з числа варягів-християн, а пізніше й самій прийняти нову віру.

Страх Ольги перед своїм язичницьким оточенням добре проглядається у розмові княгині з

Константинопольським патріархом, де вона жаліється голові православної церкви: “и ре ему люе мои погани и сн [†] мои да бы м ^А Б [†] с [†] блюл [†] ω вс ^А кого...” [5, с. 50].

Презирство до великої княгині розділяв навіть її син Святослав. Як свідчить “Повість”, Ольга з великим трудом змогла умовити його навіть не залишати її за кілька днів до смерті. Святослав вперто не погоджувався, кажучи, що йому “Нелюбо єсть в Киев [†] быти, хочю жити с Пеере ^А славци в Дунай” [2, с. 460].

Таким чином, “Легенда про княгиню Ольгу” дозволяє відкрити завісу над найбільш таємничим дохристиянським поминальним комплексом, який опинився не менш жорстким, ніж ритуал поховання “знатного руса” з оповіді Ібн-Фадлана та інших письмових джерел. Діяльність княгині Ольги після загибелі чоловіка та її подальша доля являє собою одну з найбільш цікавих сторінок в історії слов’янського язичництва.

Література

1. Гаркави А.Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских с пол.VII до кон. XI века. – СПб., 1870.
2. Историческая хрестоматия церковно-славянского и древне-русского языков / Под редакцией О. Буслаева. – М., 1861.
3. Ключевский В.О. История государства российского. – М., 1987.
4. Котляревский А.А. Собрание сочинений в 3-х т. – Т. III. – СПб., 1893.
5. Полное собрание Русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908.
6. Полное собрание Русских летописей. Т. 1. Лаврентьевская и Суздальская летописи по Академическому списку. – М., 1962.
7. Софонович Феодосий. Хроника з літописців в стародавніх. – К., 1992.

Надійшла до редколегії 06.10.2002 р.